

Μνήμων

Τόμ. 17 (1995)

Γιώργος Μαργαρίτης, Από την Ήττα στην
Εξέγερση. Ελλάδα: Άνοιξη 1941 - Φθινόπωρο 1942.
Mark Mazower, Inside Hitlers Greece. The
Experience of Occupation, 1941-1944

ΠΡΟΚΟΠΗΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.535](https://doi.org/10.12681/mnimon.535)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ Π. (1995). Γιώργος Μαργαρίτης, Από την Ήττα στην Εξέγερση. Ελλάδα: Άνοιξη 1941 - Φθινόπωρο 1942. Mark Mazower, Inside Hitlers Greece. The Experience of Occupation, 1941-1944. *Μνήμων*, 17, 211-219.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.535>

επίτευξης) είναι δυνατό να αναλυθεί ως κειμενική δομή. Αυτό σημαίνει ότι η δράση διεκδικεί την ίδια αυτονομία που απολαμβάνει το κείμενο. Για το λόγο αυτό, είναι έγκυρο να παρουσιάζεται ως «ανοικτό έργο», το οποίο επιζητεί την προσφορότερη ερμηνεία.

Ο Ricoeur εδράζει τη θεωρία της κειμενικής ανάλυσης της δράσης σε δύο αρχές. Η πρώτη κωδικοποιείται από τον ίδιο ως «προθεσιακή εξωτερίκευση» (= intentional exteriorization) και συνοψίζεται στην πεποίθηση ότι το «αποφανσιακό περιεχόμενο» (= propositional content) της δράσης καθηλώνεται εσαεί στους κόλπους της συντελεσμένης πράξης και, όπως το νόημα του κειμένου, αυτονομείται από τα χωρο-χρονικά πλαίσια της αφόρμησής του, παραμένοντας αδρανές έως ότου αποκαλυφθεί και πάλι. Η δεύτερη αρχή, που είναι ουσιαστικά παράγωγη της πρώτης, ομιλεί για την χειραφέτηση της δράσης από τις προθέσεις και τις μεθόδους πραγματοποίησης, που μετέλλε ο δράστης, όπως επίσης και από τις πιθανές αλυσιδωτές διαντιδράσεις, που αυτή προκάλεσε.

Από την πλευρά του ο John B. Thompson δεν ελέγχει τόσο τη θεωρητική εμβέλεια όσο την επιστημονική εγκυρότητα της

κειμενικής ανάλυσης της δράσης. Κι αυτό, διότι πιστεύει πως παρά τη γοητεία μιας τέτοιου είδους προσέγγισης, η ερμηνεία της δράσης σε κενό αέρος, στο αποστειρωμένο περιβάλλον της καθαρής θεωρίας, όπως επιτάσσει η ρικεριανή προβληματική, είναι ανίκανη να ανταποκριθεί με πληρότητα στις απαιτήσεις μιας πολυδιάστατης ερμηνείας. Σημασία κατά συνέπεια έχει ο τρόπος με τον οποίο συντελείται μία πράξη μέσα στα χωρο-χρονικά και τα ψυχο-νοητικά της συμφραζόμενα. Εξάλλου, θεωρεί ότι η αποκλειστική στροφή των κοινωνικών επιστημών προς το παραδειγματικό μοντέλο της γλωσσολογικής ανάλυσης —τάση η οποία χαρακτηρίζει και τη ρικεριανή προσέγγιση της δράσης— είναι επιστημονικά έωλη, εφόσον δεν ενσωματώνονται στην ερμηνευτική διαδικασία ουσιαστικές πτυχές της πραγματικότητας. Κατά συνέπεια, εκφράζει την άποψη ότι μία επαρκής ερμηνεία της δράσης οφείλει να μη βασίζεται μόνο στο δομικό μοντέλο ανάλυσης, αλλά μάλλον σε ένα συνδυαστικό μοντέλο πολλών μεταβλητών, στα πλαίσια του οποίου θα εξετάζονται τόσο τα δομικά γνωρίσματα του κειμένου ή της δράσης όσο και η ανταπόκρισή τους με την ιστορική πραγματικότητα.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ

Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την Ήττα στην Εξέγερση. Ελλάδα: Άνοιξη 1941 - Φθινόπωρο 1942*, Αθήνα, «Ο Πολίτης», 1993, 214 σ.

Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation, 1941-1944*, Yale University Press, New Haven and London, 1993, 437 σ.

Η περίοδος της Αντίστασης και της Κατοχής εξακολουθεί να προκαλεί συγκίνηση και ενδιαφέρον. Αδιάψευστος μάρτυρας αυτού του αμείωτου ενδιαφέροντος είναι η εκδοτική δραστηριότητα που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια για την περίοδο αυτή αλλά και για τον εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε. Η ενασχόληση με την περίοδο

αυτή σε μικρό βαθμό οφείλεται σε επετειακούς λόγους, γεγονός που οπωσδήποτε γεμίζει με αισιοδοξία τους ασχολούμενους με τη σύγχρονη ελληνική ιστορία και φυσικά όχι μόνον αυτούς.

Από τον όντως εντυπωσιακό αριθμό των εκδόσεων αυτών θα μας απασχολήσουν, στο σημείωμα αυτό, δύο βιβλία, του

Γιώργου Μαργαρίτη και του Mark Mazower το οποίο θα κυκλοφορήσει σύντομα και στα ελληνικά.

Τα δύο αυτά βιβλία ασχολούνται με την ίδια περίοδο και ως εκ τούτου έχουν πολλές ομοιότητες. Έχουν όμως περισσότερες διαφορές με αποτέλεσμα η παράλληλη ανάγνωση ή—ακόμα καλύτερα—μελέτη τους, να γίνεται τελικά πιο ενδιαφέρουσα. Ο Μαργαρίτης μελετά τις οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες μιας συγκεκριμένης περιόδου της κατοχής, οι οποίες είναι καθοριστικές για τις μετέπειτα εξε-

λίξεις. Ο Mazower αντίθετα καλύπτει ολόκληρη την περίοδο της κατοχής, συγκεντρώνοντας την προσοχή του στην πολιτική που εφαρμόζουν οι δυνάμεις του Άξονα στην Ελλάδα. Με βάση την πολιτική αυτή εξετάζει τόσο τις εκτεταμένες καταστροφές σε έμφυχο και άψυχο υλικό που προκαλούν οι κατακτητές όσο και τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώνονται στην Ελλάδα μέσα από τις οποίες αναπτύσσεται και το κίνημα της αντίστασης.

Το κοινό στο οποίο απευθύνονται τα δύο αυτά βιβλία είναι διαφορετικό. Ο Μαργαρίτης απευθύνεται σε ελληνικό αναγνωστικό κοινό το οποίο για τον πόλεμο, την κατοχή, την αντίσταση και τις επιπτώσεις τους έχει σαφή αντίληψη από προσωπικά ή οικογενειακά βιώματα. Αντίθετα, το αναγνωστικό κοινό του Mazower στη συντριπτική του πλειοψηφία όχι μόνο δε γνωρίζει το θέμα που ο συγγραφέας εξετάζει αλλά επιπλέον από το τρίπτυχο πόλεμος, κατοχή, αντίσταση έχει βιώματα μόνο από το πρώτο σκέλος, ενώ για τα υπόλοιπα επαφίεται στις γνώσεις που ανάλογα με το ενδιαφέρον του αποκτά.

Το γεγονός αυτό επηρεάζει σημαντικά και τον τρόπο προσέγγισης και διαπραγμάτευσης των θεμάτων που απασχολούν τους δύο συγγραφείς πέρα από τις μεθοδολογικές διαφορές που παρουσιάζουν.

Ο χώρος της κριτικής του βιβλίου συνήθως βρίσκεται, για ευνοήτους λόγους, κάτω από την επήρεια του μακρariumού των βιβλιοπαρουσιάσεων. Για το λόγο αυτό κάθε απόπειρα βιβλιοκρισίας τουλάχιστον ξενίζει, αν δεν ενοχλεί. Η κατάσταση αυτή επιτείνεται όταν για τα κρινόμενα βιβλία έχει ήδη γραφτεί μια σειρά από κρίσεις όπως συμβαίνει στη συγκεκριμένη περίπτωση. Αυτό σημαίνει ότι ο επόμενος που θα αναλάβει εθελοντικά τη σκυτάλη της βιβλιοκρισίας «επιβαρύνεται» να λάβει υπ' όψη του τις απόψεις που ήδη έχουν διατυπωθεί. Η εμβέλεια των απόψεων αυτών εξαρτάται από το ειδικό βάρος των βιβλιοκρισιών που τις περιέχουν, το οποίο βέβαια με μια πρώτη ματιά δεν είναι πάντα εύκολο να αξιολογηθεί. Μια τέτοια εξέταση όμως, όταν επιχειρείται, είναι αποκαλυπτική των τάσεων που επικρατούν στο χώρο αυτό. Και για τα δύο βιβλία λοιπόν έχουν γραφτεί μια σειρά από κρίσεις, στη Βρετανία και στην Ελλάδα, οι οποίες απεικονίζουν σ' ένα βαθμό την κατάσταση που αναφέραμε παραπάνω.

Το βιβλίο του Μαργαρίτη έχει προκαλέσει θετικότερες αντιδράσεις (βλέπε άρθρα του Παντελή Μπουκάλα και Διονύση

Καψάλη στην *Καθημερινή*, 16 και 30 Νοεμβρίου 1993 αντίστοιχα, και τη βιβλιοκρισία του 'Αγγελου Ελεφάντη στον *Πολίτη*, τεύχος 123, Αύγουστος-Οκτώβριος 1993).

Ο Π. Μπουκάλας συγκεντρώνει την προσοχή του στο σκέλος που αναφέρεται στον ελληνοϊταλικό πόλεμο υπογραμμίζοντας και επαινώντας τον πραγματικά πρωτότυπο τρόπο με τον οποίο ο Μαργαρίτης διαπραγματεύεται το θέμα αυτό.

Ο Δ. Καψάλης εντάσσει τις απόψεις του για το βιβλίο του Μαργαρίτη μέσα στα πλαίσια άρθρου του στο οποίο μελετά «το ίχνος της ιστορίας από την ιστοριογραφία στην ποίηση και στην πεζογραφία». Στο άρθρο αυτό ο Δ.Κ. επισημαίνει ότι η ιστορική ματιά του Μαργαρίτη συμπιπτει με τον ποιητικό λόγο του Οδυσσέα Ελύτη όπως αυτός καταγράφεται στην «Πορεία προς το Μέτωπο» και τους «Ημιονηγούς» στο 'Αξιον Εστί.

Ο Δ. Καψάλης επισημαίνει τη συμβολή του Μαργαρίτη και στο επίπεδο αυτό. Συγκεκριμένα, ο Μαργαρίτης βοηθάει στην αποτύπωση της πραγματικής διάστασης των πραγμάτων και με τον τρόπο αυτό χαράσσει σαφέστερα τα όρια της εξιδανικεύσης η οποία αποτελεί συστατικό στοιχείο της λογοτεχνίας. Ισχύουν αμφότερα, συνεχίζει ο Κ.Δ., και ο αναπόφευκτα εξιδανικευτικός λόγος της ποίησης και ο νηφαλιότερος λόγος του ιστορικού, ο οποίος στη συγκεκριμένη περίπτωση λειτουργεί απομυθευτικά για την επίσημη αλβανολογία, εύστοχη παρατήρηση την οποία έχει επισημάνει και ο Π. Μπουκάλας στο δικό του άρθρο.

Τόσο ο Δ. Καψάλης όσο και ο Π. Μπουκάλας εξυμνούν την πρότυπη διαπραγμάτευση του θέματος και τους νέους ορίζοντες που ανοίγονται για την κατανόηση της περιόδου που απασχολεί τον Μαργαρίτη, δεν επεκτείνονται όμως σε κριτική θεώρηση του βιβλίου με βάση την εκτεταμένη ιστοριογραφία που έχει πλέον δημιουργηθεί και τις υπάρχουσες πηγές, επειδή είναι προφανώς χώρος με τον οποίο δεν έχουν εξοικειωθεί.

Αυτό το κάνει ο 'Αγγελος Ελεφάντης

αποφθεγματικά και επιγραμματικά. 'Όπως μας τονίζει, «... ύστερα από τη θάλασσα βιβλίων για τον πόλεμο και την Αντίσταση, είναι από τα λίγα, από τα πρώτα, ύστερα από πέντε δεκαετίες, που του αξίζει ο τίτλος του επιστημονικού» (*Ο Πολίτης*, τεύχος 123, σ. 48).

Η πρόταση αυτή ίσως λειτουργήσει ως έναυσμα για να πυκνώσουν οι τάξεις των υπερασπιστών της ιστοριογραφίας της περιόδου αυτής, αλλά και της ιστορίας γενικότερα, δεν είναι όμως αυτός ο στόχος της. Είναι σαφές ότι αυτό το προκλητικό φραστικό πυροτέχνημα ολοκληρώνει την άποψη του Ελεφάντη ότι «η ιστοριογραφία του Β' Παγκσμίου Πολέμου δεν έχει αποκτήσει ακόμη επιστημονικό καθεστώς».

Με την άποψη αυτή μπορεί να γελάσει το χέλι κάθε πικραμένου ιστορικού της περιόδου, και όχι μόνον, για τον Ελεφάντη όμως αποτελεί τη βασική θέση πάνω στην οποία στηρίζει τη βιβλιοκρισία του. Αυτό όμως που κάθε μελετητής της περιόδου μπορεί, με τη σειρά του, να επισημάνει είναι ότι τα προβλήματα στα οποία ο ίδιος επιλέγει να μην επεκταθεί είναι ορισμένα από τα κύρια θέματα που προσδιορίζουν την εξεταζόμενη περίοδο και για τα οποία, όπως λέει, αναπτύσσονται στο βιβλίο όμορφες ιδέες. Αντίθετα, τα θέματα τα οποία υπογραμμίζει είναι πιο συναρπαστικά, κατανοητά και προβάλλουν τον όντως εκπληκτικό ηρωισμό των αντιηρώων της εποχής εκείνης.

Ο Norman Stone παρουσιάζοντας το βιβλίο του Mazower (*Guardian*, 14 Σεπτεμβρίου 1993) επιδίδεται σε λογικούς ακροβατισμούς και χρονικά άλματα τα οποία δεν έχουν καμμία σχέση με το κρινόμενο βιβλίο αλλά προσδίδουν χαρίεν ύφος στο κείμενο της βιβλιοπαρουσίασης. Αυτή είναι και η μοναδική ίσως επιδίωξη του Stone, ο οποίος εποχούμενος του όντως εντυπωσιάζοντος τίτλου του καθηγητή σύγχρονης ιστορίας του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης αποτελεί τυπικό, αν και ακραίο, εκπρόσωπο μιας τάσης στο χώρο των βιβλιοπαρουσιάσεων, η οποία επιτηδείας

καλλιεργείται ώστε να κεντρίζει το ενδιαφέρον του ευρύτερου αναγνωστικού κοινού, πλην όμως ελάχιστα προσφέρει στον επιστημονικό διάλογο.

Το βιβλίο του Mazower παρουσιάζεται θετικά και από τον Richard Overy (*The Observer*, 19 Σεπτεμβρίου 1993). Καθηγητής του Πανεπιστημίου του Λονδίνου και μελετητής της περιόδου του Β' Παγκοσμίου Πολέμου τονίζει στο πυκνογραμμένο κείμενό του την πολυπλοκότητα των συγκρούσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα, την

ωμότητα των γερμανών κατακτητών και την έκταση των καταστροφών που υφίσταται η χώρα.

Τόσο ο N. Stone όσο και ο R. Overy δεν γνωρίζουν τις ιδιαιτερότητες του θέματος για το οποίο γράφουν, όπως άλλωστε προκύπτει και από τα παραπάνω κείμενά τους.

Το αντίθετο συμβαίνει με τον C. M. Woodhouse, ο οποίος εξακολουθεί να αποκαλύπτει πολύ λιγότερα από όσα, από καιρό πλέον, γνωρίζουμε ότι γνωρίζει. Η βι-

βλιοκρισία του (*Times Literary Supplement*, 22 Οκτωβρίου 1993), τρεισήμισι δεκάδες κανόνες της δοκιμασμένης μεθόδου του ανατρέπει το όλον αμφισβητώντας το εν μέρει. Το αποτέλεσμα αυτό επιτυγχάνεται με το να υπογραμμισθεί η λανθασμένη χρήση ορισμένων στοιχείων (πράξη η οποία στην Βρετανία, όπου η μέθοδος αυτή συνεχίζει να ευδοκίμει, εξισούται με έγκλημα καθοσιώσεως). Στη συγκεκριμένη περίπτωση επιλέγεται ο αριθμός των απωλειών των δυνάμεων του Άξονα στους πρώτους τρεις μήνες του 1943 ο οποίος κρίνεται ως υπερβολικός αν και βασιζέται σε βρετανικές πηγές, όπως πιθανόν και θα είναι. Αυτό κατά τον Woodhouse αποδεικνύει ότι η εξέταση του θέματος της ένοπλης αντίστασης είναι ανεύθυνη. Δεν είναι δύσκολο να γίνει κατανοητό ότι αυτό που ενοχλεί τον Woodhouse δεν είναι ο υπερβολικός αριθμός των απωλειών του Άξονα—καθήκον που ενέπιπτε στην απόλυτη αρμοδιότητά του άλλωστε— αλλά η περαιτέρω εδραίωση της σημασίας του εαυμικού κινήματος, με όλες τις αδυναμίες και τα λάθη του, από έναν ερευνητή της περιόδου που πληροί όλα τα εχέγγυα της αντικειμενικότητας, τα οποία ο ίδιος ο Woodhouse χρησιμοποιεί για να προβάλλει αν όχι να επιβάλλει τις απόψεις του.

Το βιβλίο του Mazower αντιμετωπίζεται θετικότερα από τον Νίκο Αλιβιζάτο (*Το Βήμα*, 26 Σεπτ. 1993), ο οποίος τονίζει ότι το στοιχείο που προσδίδει στη μελέτη αυτή τη μοναδικότητά της είναι η καθολικότητα της προσέγγισης που επιχειρεί. Η καθημερινότητα της κατοχής για τους κατακτητές και τους κατακτημένους αναδεικνύεται κατ' αρχήν μέσα από τα αρχεία σε συνδυασμό με πολυάριθμους μαρτυρίες, κατά προτίμηση χαμηλών τόνων.

Στο χαρακτήρα των χρησιμοποιούμενων πηγών εστιάζει την κριτική που επιχειρεί στο βιβλίο του Mazower ο Γιώργος Μαργαρίτης (*Πολίτης*, τεύχος 125, Μάρτιος 1994). Η κριτική διακρίνεται για την επιφυλακτικότητα αν όχι τη συγκατάβασή της απέναντι σε μια καλών προθέσεων προσ-

πάθεια με σειρά μεθοδολογικών προβλημάτων. Μας πληροφορεί λοιπόν ο Μαργαρίτης ότι επιχειρεί ο Mazower να συντάξει την ιστορία της κατεχόμενης Ελλάδας με «αρκετά ειλικρινή» και ενδιαφέροντα τρόπο. Εκτός από την οδυνηρή έκπληξη που προκαλεί αυτή η καινοφανής συμβολή στο χώρο της βιβλιοκρισίας, αν συνδυασθεί με την παρατήρηση ότι ο Mazower δεν χρησιμοποιεί τη μάζα των «διαθέσιμων» για την περίοδο μαρτυριών που περιλαμβάνει... ένα σώμα δύο τουλάχιστον χιλιάδων δημοσιευμένων μαρτυριών» και άλλων πηγών, θέτει σε αμφισβόλια την αξιοπιστία των υπολοίπων επιστημάνσεων της κριτικής που όμως δεν στερούνται σημασίας.

Το ιδιαίτερα αυστηρό, και στην πράξη ουσιαστικά αδύνατο να εφαρμοσθεί, κριτήριο αυτό, όπως εξ άλλου προκύπτει και από τη βιβλιογραφική ενημέρωση της μελέτης του Μαργαρίτη, θέτει το βασικό, και εν πολλοίς άλυτο, μεθοδολογικό πρόβλημα της επιλογής και χρήσης των πηγών. Το πρόβλημα αυτό αποτελεί ουσιαστικά μια «βιβλιοκριτική σταθερά», της οποίας όμως η μη αιτιολογημένη χρήση υπονομεύει συνήθως τα επιχειρήματα αυτών που την χρησιμοποιούν, όπως ήδη επιστημάνθηκε. Επειδή δε το πρόβλημα αυτό, σύμφωνα με απολύτως εξακριβωμένες πληροφορίες, ταλανίζει την ανθρωπότητα από την εποχή που φευρέθηκε η γραφή, νομίζω ότι είναι απαραίτητο για την αξιοπρέπεια της παρούσας βιβλιοκρισίας να την απασχολήσει εν συντομία, ιδίως μάλιστα όταν τίθεται επιτακτικά από τον ένα από τους κρινόμενους μελετητές.

Η διαφορά στον τρόπο προσέγγισης και χρήσης των διαθέσιμων πηγών για την περίοδο που εξετάζουν είναι σαφής στις δύο μελέτες. Οι παράγοντες που προσδιορίζουν τη στάση αυτή δεν έχουν καθ' αρχήν σχέση με το ιστορικό υλικό αυτό καθ' αυτό, αλλά με τον τρόπο που αντιμετωπίζει ο ερευνητής το θέμα που μελετά. Στις συγκεκριμένες δύο μελέτες η διαφορετική αντιμετώπιση του θέματος που εξετάζουν είναι εμφανής και αυτός είναι ένας από τους κύ-

ριους λόγους που επιλέχθηκαν για να βιβλιοκριθούν.

Από την παράλληλη μελέτη των δυο βιβλίων προκύπτει ότι ο Mazower, έχοντας διαμορφώσει μια κεντρική υπόθεση εργασίας, βασικά καθοδηγείται αλλά και περιορίζεται στη διατύπωση των θέσων του από το υλικό που διαθέτει.

Ο Μαργαρίτης όμως ακολουθεί αντίθετη πορεία. Εδώ τον πρωταρχικό ρόλο τον παίζει η υπόθεση εργασίας, η οποία από θέση ισχύος έρχεται αντιμέτωπη με ένα σύνολο πηγών και πληροφοριών, το οποίο καλείται να τιθασευθεί στα συμπεράσματά της. Αυτή η αντιπαράθεση γίνεται εμφανέστερη όταν η υπόθεση εργασίας είναι διατυπωμένη σε ρέοντα, νευρώδη, ενίοτε υπερβολικό αλλά συναρπαστικό λόγο, όταν συγκινεί τους εναπομειναντες αφανείς πρωταγωνιστές και τους απογόνους τους —«επειδή είναι η ιστορία της μάνας μου», όπως χαρακτηριστικά έγραψε ένας από αυτούς— όταν ανταποκρίνεται στις μύχιες προσδοκίες μας ότι πράγματι έτσι έπρεπε να έγιναν τα πράγματα, ιδιαίτερα επειδή αποδεχόμενοι την τότε έξαρση, όπως την καταγράφει ο Μαργαρίτης, δίνουμε διέξοδο στην σημερινή μας αδράνεια. —Ένας λαός παίρνει την υπόθεσή του στα χέρια του, αγωνίζεται και τελικά καταφέρνει να επιβιώσει αντιμετωπίζοντας την εχθρότητα του κατακτητή, τη συνενοχή των συνεργατών του, την αδυναμία της απόμακρης κυβέρνησης εξορίας να ενημερωθεί, να κατανόησει και να αντιδράσει με την ταχύτητα που επιβάλλουν οι περιστάσεις. —Ένας λαός που μέσα από αυτή την επώδυνη διαδικασία σφυρηλατεί τη θέλησή του να αντισταθεί.

Η προσέγγιση αυτής της πρώτης περιόδου της κατοχής χαρακτηρίζεται από ένα αναθεωρητικό ενθουσιασμό, ο οποίος διαπνέει ολόκληρη την μελέτη και ο οποίος, λειτουργώντας περίπου ως παλιρροϊκό κύμα, ανατρέπει παγιωμένες αντιλήψεις για θέματα με ιδιαίτερη φόρτιση, εγχείρημα για το οποίο είναι αυτονόητο ότι απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή στην τεκμηρίωση.

Ο ελληνικός λαός λοιπόν την περίοδο αυτή δεν πείνασε όσο νομίζουμε ότι πείνασε, ενώ η ΕΟΝ ως σχολείο συλλογικότητας και απελευθέρωσης των ανθρωπίνων σχέσεων έμαθε στους νέους ότι μπορούν να οργανωθούν. Ταυτόχρονα η εκστρατεία της 4ης Αυγούστου για την αυτάρκεια σε σιτηρά και τρόφιμα «έμαθε ... τους ... ανθρώπους να μοχθούν για ένα στόχο κοινωνικό. Μαθήματα (όπως σημειώνει ο συγγραφέας) που έντονα αναπαράχθηκαν στις συλλογικές συμπεριφορές της κατοχικής περιόδου». Μια λοιπόν από τις κληρονομίες της Μεταξικής περιόδου, όπως τις ονομάζει ο Μαργαρίτης, είναι ότι διδάσκει στον ελληνικό λαό τη συλλογική οργάνωση και την ιεραρχημένη προσπάθεια. Αργότερα, όταν πλέον έχει αρχίσει η διανομή των τροφίμων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, το κατοχικό κράτος και οι δυνάμεις κατοχής «κέρδισαν κατά κάποιο τρόπο τις πόλεις μέσα από αυτές τις διαδικασίες, άμβλυαν προοδευτικά την εναντίον τους αντίθεση σημαντικών κοινωνικών χώρων —όπως των τραπεζιτικών ή δημοσίων υπαλλήλων ή των φοιτητών-σπουδαστών». Με αυτόν τον τρόπο, υποστηρίζει ο Μαργαρίτης, μπόρεσαν να οργανώσουν αργότερα και την αντεπίθεσή τους κατά του χώρου που δεν έλεγχαν, με άξονα τα τάγματα ασφαλείας. Οι παραπάνω σκέψεις, αλλά και πολλές άλλες, σαφώς πλέον θελκτικές και αποδεκτές, πρέπει να τεκμηριωθούν.

Στη μελέτη αυτή η διατύπωση όμορφων ιδεών συχνά υποκαθιστά την ενδεχομένως βαρετή πλην όμως απαραίτητη τεκμηρίωση. Το ιστορικό υλικό συγκροτημένο στην περίπτωση αυτή από μύριες ψηφίδες ανθρώπινης τραγωδίας είναι τελικά απρόσωπο και ψυχρό απέναντι στα συναισθηματικά φορτισμένα γεγονότα που καλείται να τεκμηριώσει. Δεν παύει όμως να σε προκαλεί σιωπηλά να το χρησιμοποιήσεις και να αναμετρηθείς μαζί του. Μεμψίμοιρες πιθανόν παρατηρήσεις, παρ' όλα αυτά απαραίτητες πιστεύω, ιδιαίτερα επειδή αφορούν μια μελέτη που ουσιαστικά ανοίγει με πρωτότυπο τρόπο μια περίοδο στην έρευνα.

Η ερμηνεία του πολέμου στην Αλβανία που προτείνει ο Μαργαρίτης είναι αναμφίβολα καθοριστική για το θέμα αυτό. Του προσδίδει νέες διαστάσεις που είναι αδύνατον πλέον να αγνοηθούν. Ταυτόχρονα επισημαίνει ότι η ήττα και οι συνέπειές της προκαλούν εντελώς διαφορετικές διεργασίες στο λαό από ό,τι στη στρατιωτική του ηγεσία που συνθηκολόγησε.

Η εξέταση της περιόδου γίνεται σε μεγάλο βαθμό από την οπτική γωνία της οικονομίας, και δικαίως άλλωστε, εφ' όσον από τον τρόπο λειτουργίας της εξαρτάται βασικά η επιβίωση του ελληνικού λαού. Και εδώ η ενόχληση για τις αγροτικές συναλλαγές συνιστά πρωτότυπη προσέγγιση ενός θέματος που έχει καίρια σημασία σε όλη τη διάρκεια της περιόδου. Οι δυο όμως βασικές μελέτες για την οικονομία της κατοχής (Σ. Θωμαδάκη, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας» και Χ. Χατζηωσήφ, «Griechen in der deutschen Kriegsproduktion»), ιδιαίτερα χρήσιμες για την κατανόηση αυτού του αδιερεύνητου τομέα της κατοχής, δεν χρησιμοποιούνται.

Το φαινόμενο της μετακίνησης του αστικού πληθυσμού της Αθήνας προς αναζήτηση τροφής κατά την πρώτη κρίσιμη περίοδο της κατοχής χρησιμοποιείται από το Μαργαρίτη για να αποδείξει αφ' ενός ότι ο όγκος τροφίμων που μεταφέρθηκε με αυτόν τον τρόπο είναι πολλαπλάσιος της επίσημης βοήθειας και αφ' ετέρου την έκταση της όντως απεργωσμένης αυτενέργειας απέναντι στους κρατικούς μηχανισμούς που είχαν παραλύσει. Η τεκμηρίωση αυτής της άποψης στηρίζεται σε σύγχρονη μαρτυρία που, όπως ο ίδιος ο Μαργαρίτης επισημαίνει, είναι «έκθετη όμως στις στρεβλώσεις που η δημοσιογραφική υπερβολή τείνει να δημιουργεί». Αυτό δεν τον εμποδίζει με βάση αυτήν τη μαρτυρία για καθημερινή «μετακίνηση 2000 Αθηναίων στη μακρινή Μακεδονία» να ξεκινήσει μια σειρά μάλλον αυθαίρετων μαθηματικών υπολογισμών για να καταλήξει ότι αυτή η εξόρμηση απανταχού της ηπει-

ρωτικής Ελλάδας αποφέρει περίπου 10.000 τροφίμων το μήνα στη χειμαζόμενη Αθήνα. Σύμφωνα όμως με αυτούς τους υπολογισμούς, η ποσότητα αυτή προϋποθέτει αυθγημερόν επιστροφή κάτω βέβαια από μάλλον απαγορευτικές συνθήκες. Σε άλλο σημείο της μελέτης επισημαίνεται ότι οι μετακινήσεις αυτές προβλέπονται να γίνουν με τα πόδια, επειδή οι αρχές κατοχής έδιναν ένα περιθώριο είκοσι ημερών για την επιστροφή στην Αθήνα ή τον Πειραιά από την ημέρα εξασφάλισης των τροφίμων.

Στο πλαίσιο αυτό η διακίνηση και εξασφάλιση των απαραίτητων για τη διατροφή αγαθών συνοδεύεται από επανειλημμένη χρήση του όρου «πλούτος». Με δεδομένες τις συνθήκες διαβίωσης καθ' όλη τη διάρκεια της κατοχής, αναφορά στους «κρουνοὺς του εγχώριου πλούτου» ή στο «διακινούμενο πλούτο» τουλάχιστον ξενίζει τους έχοντες άμεση ή έστω έμμεση αντίληψη της τότε κατάστασης και προκαλεί αμηχανία στον ερευνητή της περιόδου.

Η υποστήριξη της μελέτης με αρχαιακές πηγές είναι ελλιπής. Η προσπέλαση των αρχείων της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού δεν είναι πλέον τόσο απαγορευτική όσο γενικώς πιστεύεται. Περισσότερο όμως αισθητή είναι η απουσία γερμανικών αρχαιακών πηγών γιατί ο ρόλος της γερμανικής διοίκησης σε τομείς όπως η οικονομία είναι καθοριστικός.

Η μελέτη του Mazower αντίθετα κάνει εκτενή χρήση αρχαιακών πηγών. Πρέπει όμως να καταστεί σαφές ότι δεν τίθεται θέμα ποσοτικής σύγκρισης των πηγών που χρησιμοποιήσαν οι δυο αυτές μελέτες. Αυτό γίνεται εύκολα αντιληπτό και από το γεγονός ότι η μελέτη του Mazower όχι μόνο καλύπτει μεγαλύτερη περίοδο αλλά και ολόκληρο το φάσμα των γεγονότων στην κατεχόμενη Ελλάδα μέχρι και το Δεκέμβριο του 1944. Η χρήση εξ άλλου των αρχαιακών πηγών δεν είναι αυτοσκοπός ούτε πρέπει να αποβλέπει στον εντυπωσιασμό του αναγνωστικού κοινού και των απαιτητικών βιβλιοκριτών.

Δεν είναι όμως το είδος των πηγών

που προσδιορίζει την ικανότητά τους να περιέχουν πληροφορίες. Επομένως ο χαρακτηρισμός των αρχαιακών πηγών ως «επίσημες» ή «εύκολες» από τον Μαργαρίτη (τα εισαγωγικά του ίδιου) στη βιβλιοκρισία του στον *Πολίτη* δε νομίζω ότι ευσταθεί ως προς την περιεκτικότητα σε πληροφορίες. Ο Νίκος Σβορώνος μας έχει διδάξει ότι «οι ιστορικές πηγές... όπως είναι γνωστό, δεν μιλούν συνήθως από μόνες, αλλά απαντούν μονάχα σε ερωτήματα».

Η χρήση λοιπόν του αρχαιακού υλικού από τον Mazower δεν πρέπει να οφείλεται τόσο στη θητεία του στην αγγλοσαξωνική εμπειρική ιστορική σχολή —κατά την ταπεινή μου γνώμη κάθε άλλο παρά καταδικαστέα— όσο στο γεγονός ότι το υλικό που έχει επιλέξει να χρησιμοποιήσει του παρέχει απαντήσεις στα ερωτήματα που θέτει. Σημαντικό μέρος των αρχαιακών πηγών που χρησιμοποιεί αναφέρεται σε προσωπικές μαρτυρίες που από τη φύση τους δεν θα μπορούσαν να έχουν άλλη μορφή, λογοκριμένα γράμματα γερμανών στρατιωτών, καταθέσεις ανδρών των δυνάμεων κατοχής σχετικά με τη συμμετοχή τους σε επιχειρήσεις αντιποίνων. Με αυτό τον τρόπο αποφεύγεται και η θβελημένη ή αθέλητη αλλοίωση που επιφέρει στη μνήμη ο πανδαμάτωρ χρόνος. Πρόκειται για ιδιαίτερα αποκαλυπτικές πληροφορίες που φωτίζουν πτυχές της κατοχής και αποτιμούν καταστάσεις που μέχρι τώρα είχαν αγνοηθεί.

Η σφαιρική εξέταση της κατοχής που προτείνει ο Mazower δε διακρίνει περιόδους στη διάρκειά της, όπως παρατηρεί ο Μαργαρίτης, και δεν αναδεικνύει τους επί μέρους μηχανισμούς της κάθε περιόδου. Δεν είναι όμως η μη χρήση της μάζας των μαρτυριών της εποχής που τον εμποδίζει να τις διακρίνει, όπως του προσάπτει ο Μαργαρίτης, γιατί ούτε αυτός ο ίδιος χρησιμοποιεί τη μάζα αυτή όπως προκύπτει από τις υποσημειώσεις του. Ένα προτεινόμενο ερμηνευτικό σχήμα δεν πρέπει να θεωρείται αξιωματικά ως η λυδία λίθος για την ιστοριογραφία της περιόδου. Ουδείς, φυσικά, κατέχει το μονοπώλιο της

αλήθειας, τέτοια ανησυχητικά φαινόμενα παρατηρούνται μόνο σε νέα γνωστικά αντικείμενα όπως π.χ. οι διεθνείς σχέσεις, επειδή ακριβώς επιλέγουν να αγνοήσουν την ιστορική επιστήμη.

Υπεύθυνος λοιπόν για τη μη διάκριση σε περιόδους, που ίσως συνιστά έλλειψη στην ιστοριογραφία, ή για τη διάκριση σε αυτές, που αντίστοιχα ίσως συνιστά συμβολή, είναι ο τρόπος προσέγγισης της περιόδου που επιχειρούν οι δύο μελετητές. Εξ άλλου το φαινόμενο της μαύρης αγοράς πέρα από την αντιμετώπιση που προτείνουν και οι δύο μελέτες, πολλά έχει να κερδίσει από την επιπλέον έρευνα που θα γίνει στο θέμα αυτό.

Στον πρόλογο της μελέτης του ο Mazower διαγράφει το πλαίσιο της έρευνάς του και θέτει τα ερωτήματα στα οποία θα επιχειρήσει να απαντήσει. Κεντρικό σημείο της μελέτης του είναι ότι η πολιτική που ασκούν οι δυνάμεις του Άξονα στην κατεχόμενη Ελλάδα είναι καταλυτική τόσο στο επίπεδο των ανθρώπινων απωλειών, των φυσικών καταστροφών και της οικονομίας όσο και στο επίπεδο των πολιτικών εξελίξεων. Οι κοινωνικές διεργασίες που οδηγούν στη συγκρότηση του κινήματος αντίστασης δεν έχουν εξεταστεί από τους περισσότερους μελετητές της περιόδου, επισημαίνει ο Mazower. Αυτή η διαπίστωση τον οδηγεί να συγκεντρώσει την προσοχή του στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και να δώσει λιγότερη σημασία σε μικρότερες οργανώσεις όπως ο ΕΔΕΣ, γεγονός που καταγράφει ενοχλημένος ο Woodhouse στην κριτική του που ήδη αναφέρθηκε. Με το πολύπλοκο της δομής του, την ιδεολογία του και φυσικά το μέγεθός του, το ΕΑΜ υπερσικιάζει τους αντιπάλους του. Η συγκρότησή του είναι χωρίς προηγούμενο στη σύγχρονη ελληνική ιστορία, υπογραμμίζει ο Mazower, ένα μαζικό ιδεολογικό κίνημα σε μια χώρα όπου κυριαρχούν οι πελατειακές εξαρτήσεις και οι χαρισματικοί ηγέτες.

Το ενδιαφέρον του για την κοινωνική διάσταση του αντιστασιακού φαινομένου

τον οδηγεί σε μια σειρά ερωτημάτων. Γιατί ο πόλεμος οδηγεί σε μαζική ριζοσπαστικοποίηση του πληθυσμού; τί είδους άνθρωποι προσχωρούν στην αντίσταση; ποιά είναι η επίδραση της κατοχής στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν την κοινωνία τους; Τα ερωτήματα αυτά, όπως εύστοχα παρατηρεί, δεν αφορούν μόνο την Ελλάδα, αλλά θέτουν καιρία ζητήματα για την εμπειρία της Ευρώπης όταν βρίσκεται κάτω από τη ναζιστική κυριαρχία.

Στη μελέτη της ελληνικής κοινωνίας υπό κατοχή που επιχειρεί, αντιπαραθέτει τη γερμανική στάση όχι μόνο σε επίπεδο λήψεως αποφάσεων —τη λογική της βίας και του τρόμου, όπως τιτλοφορεί το σχετικό κεφάλαιο— αλλά και όπως αυτή καταγράφεται μέσα από την οπτική γωνία του γερμανού στρατιώτη. Προκύπτει λοιπόν μια σειρά από διεισδυτικές παρατηρήσεις για τη συμπεριφορά και τη νοοτροπία των δυνάμεων κατοχής απέναντι στον ελληνικό λαό —όπως δείχνει η έρευνα του Mazower για τη σφαγή στο Κομμένο τον Αύγουστο του 1943— οι οποίες μέχρι τώρα δεν έχουν καταγραφεί σε πρόσφατες μελέτες παρά την εξαντλητική έρευνα των γερμανικών αρχείων πάνω στην οποία έχουν στηριχθεί.

Στην ενότητα αυτή εξετάζεται και η εφαρμογή της «τελικής λύσης» στην Ελλάδα. Τα πρώτα στοιχεία για τις εβραϊκές κοινότητες στη χώρα μας έχουν αρχίσει να στέλνουν γερμανοί διπλωμάτες στις υπηρεσίες των SS στο Βερολίνο τουλάχιστον από το 1938. Αυτή η πληροφορία σε συνδυασμό με την επισήμανση ότι χωρίς τη βοήθεια της Βέρμαχτ οι αποστολές των Εβραίων στα στρατόπεδα θα είχαν αποτύχει, είναι ενδεικτική της μεθοδικότητας αλλά και των «απύθμενων μεσαιωνικών παθών» —σύμφωνα με την μαρτυρία του αυτόπτη λογοτέχνη Γιώργου Ιωάννου— που χαρακτηρίζουν αυτή την τραγικά αποτελεσματική επιχείρηση εξόντωσης του εβραϊκού ελληνισμού.

Η εφαρμογή της «τελικής λύσης» του εβραϊκού ζητήματος αποτελεί το ένα σκέ-

λος της βίας που εφαρμόζουν οι γερμανικές αρχές κατοχής σε βάρος συγκεκριμένου τμήματος του ελληνικού λαού. Το άλλο σκέλος της πολιτικής αυτής με τη μορφή κυρίως αντιποίνων εναντίον του υπόλοιπου ελληνικού λαού στηρίζεται και αυτό, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Mazower, σε φυλετικά κριτήρια. Η πολιτική αυτή θα αποκτήσει νέες διαστάσεις όταν τα SS θα επεκτείνουν τη δράση τους στην Ελλάδα μετά την κατάρρευση της Ιταλίας.

Το βιβλίο του Mazower είναι αναμφίβολα ένα φιλόδοξο και δύσκολο εγχείρημα το οποίο ουσιαστικά επιχειρείται για πρώτη φορά. Εισάγει, όπως άλλωστε και ο Μαργαρίτης, νέα γόνιμη προβληματική στην έρευνα της περιόδου και μόνο για το λόγο αυτό τους αξίζει κάθε έπαινος.

Είναι γεγονός ότι για όλα τα θέματα που θίγονται στο βιβλίο του Mazower δεν είναι πάντα εύκολο να βρεθεί απάντηση. Ο συγγραφέας γνωρίζει αυτό τον περιορισμό και για το λόγο αυτό διερευνά και καταλήγει σε συμπεράσματα μέχρι εκεί που τον καλύπτει το υλικό που έχει στη διάθεσή του. Οι παρατηρήσεις του π.χ. για

τον ΕΛΑΣ αποτυπώνουν τόσο την πολυμορφία αυτού του ιδιόμορφου λαϊκού στρατού όσο και την πολυπλοκότητα των κινήτρων αυτών που κατατάσσονται στα τμήματά του. Εκτιμά εύστοχα τη στάση των ανταρτών απέναντι στο ενδεχόμενο κατάληψης της εξουσίας από το ΚΚΕ μετά την απελευθέρωση. Ο ίδιος έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το ΚΚΕ δεν επιθυμεί να καταλάβει την εξουσία. Παράλληλα επισημαίνει ότι είναι δύσκολο να εκτιμηθεί πώς αντιδρούν οι χωρικοί στις δραματικές για την εποχή εκείνη κοινωνικές πρωτοβουλίες του ΕΑΜ. Στο κεφάλαιο «Ενθουσιασμός, Ελευθερία και Καταναγκασμός» προσεγγίζει με επιφυλακτικότητα το θέμα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης του ΕΑΜ. Το πνεύμα πρόθυμον να εξηγήσει το φαινόμενο, το αποδεικτικό υλικό όμως ασθενές προς το παρόν.

Για να δοθεί απάντηση στο θέμα αυτό, η πρότασή μου είναι να διαβαστούν τα δύο βιβλία παράλληλα, αν αυτό δεν έχει γίνει ήδη. Ακόμα και αν δεν προκύψει απάντηση, το κέρδος θα είναι σημαντικό.

ΠΡΟΚΟΠΗΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ

Δήμητρα Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, *Κατάλογος παλαιών εντύπων της ιστορικής Βιβλιοθήκης Μηλεών Πηλίου*, πρόλογος Λουκία Δρούλια, συνεργασία Αθηνά Ζιώγα, Αθήνα (Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Ιστορική Βιβλιοθήκη Μηλεών) 1993, xvi+365 σ.

Νίκος Ανδριώτης και Ρέννος Ουγαλιώτης, *Βιβλιοθήκες της Σίφνου. Κατάλογος εντύπων. Οι βιβλιοθήκες της Ι.Μ. Βρύσης και του Γυμνασίου*, Αθήνα (Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε. αρ. 47 και Σιφνιάκιά, παράρτημα αρ. 1)1994, 163 σ.

«Κάποια πλούτη-μας» τιλοφορούσε ο Κ. Θ. Δημαράς μιαν επιφυλλίδα-του, όπου παρουσίαζε, το 1964, τον κατάλογο της βιβλιοθήκης Κοζάνης. Οι βιβλιοθήκες δεν είναι απλώς ο χώρος στον οποίο θα βρούμε το ειδικό έντυπο που γυρεύουμε, παρά ένα ολόκληρο σύστημα διανοητικών ερεθισμάτων· μια βιβλιοθήκη μας χρειάζεται και γι' αυτά που δεν ξέρουμε, γι' αυτά που δεν

θα μπορούσαμε καν να φανταστούμε ότι μας ενδιαφέρουν: ψηλαφώντας στα τυφλά το ένα αντίτυπο ύστερα από το άλλο, ανακαλύπτουμε συνεχώς πληροφορίες, ερεθιστικά προβλήματα, λύσεις, συγγραφείς που αγνοούσαμε, που έχουμε λησμονήσει, ή ζητήματα που θεωρούσαμε εξαντλημένα.

Επιπλέον ένα βιβλίο σε μια βιβλιοθήκη δεν είναι, μονάχα, ότι είχε θελήσει ο συγ-